

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 930.26

ВОЗНИЙ ІГОР ПЕТРОВИЧ

ЧОРНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ XII-XIII ст.
(матеріальна культура, господарство та побут населення)

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

Робота виконана в Чернівецькому державному університеті
ім. Ю. Федьковича

Науковий керівник: доктор історичних наук О.П. Моця

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук Котляр М.Ф.

кандидат історичних наук Івакін Г.Ю.

Провідна установа - Інститут археології РАН

Захист відбудеться "27" листопада 1993 р., в 14⁰⁰ годин
на засіданні спеціалізованої вченої ради для захисту дисертації
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук при Інсти-
туті археології АН України

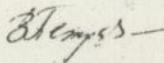
252025, м.Київ, вул.Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту
археології України за адресою

252014, м.Київ, вул.Видубецька, 40

Автореферат розісланий "23" вересня 1993.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00802550 (К)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ТВ - 20.01

Актуальність дослідження. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії Київської Русі є поглиблене дослідження регіонів, що входили до її складу. Одним з них була Північна Буковина, яка в другій половині XII - XIII ст. була південною прикордонною зоною Галицько-Волинського князівства. Таке географічне розміщення краю змушувало князівську владу будувати на його теренах фортеці, що становили значну перешкоду для ворогів. Економічний розвиток окресленого регіону в XII - XIII ст., як і на інших територіях древньої Русі характеризувався зростанням великого феодалного землеволодіння - князівського, боярського, церковного і ростом політичної значимості бояр.

Важливу категорію археологічних пам'яток, матеріали яких дозволяють повніше охарактеризувати феодалні відносини, становлять укріплені феодалні садиби, що виникали у зв'язку із зростанням великого призначеного землеволодіння. У будівництві феодалних замків була зацікавлена і центральна влада. Чим більше на землях князівства було таких садиб, тим швидше освоювалася дана територія.

Інтерес до вивчення даної проблеми пояснюється тим, що: по-перше, Північна Буковина є одним з найбагатших теренів України за ступінню збереженості археологічних пам'яток. Більшість з них являють собою законсервовані об'єкти, позаяк на їх території після припинення життя, здебільшого, не відзначається пізніша забудова. В той же час, на інших територіях Київської Русі багато пам'яток знищено польовими роботами;

по-друге, ця тема торкається маловивчених проблем історії древньої Русі, таких, як всебічне вивчення периферійних фортець, що разом з навколишніми поселеннями, дадуть уяву про розміри і кількість вотчин, час їх виникнення, фортифікацію і внутрішню будову феодалних садиб, про ступінь могутності і географічний розподіл боярського прошарку в руських князівствах. Про більшість поселень даного типу у нас немає найелементарніших відомостей щодо часу їх існування та соціальної приналежності. Крім того, за останні десятиліття не було повністю розкопано жодної феодалної садиби, матеріали яких могли б пролити світло на проблему становлення феодалних відносин в країні. Разом з тим, залишається дискусійним питання походження, етапів становлення і локальних особливостей феодалних замків. До цих пір не склалося єдиної думки щодо окремих ознак, які відрізняють феодалні садиби від інших населених

пунктів. Потребує подальшого вивчення роль даної категорії городищ в процесі феодалізації Русі в цілому і по окремих історико-географічних регіонах. Спираючись виключно на повідомлення писемних джерел, вирішити дану проблему неможливо;

по-третє, розташування краю на південно-західній окраїні Русі привело до того, що дана територія залишилася поза увагою літописців. Лише починаючи з XIII ст. на сторінках писемних джерел зустрічаються окремі згадки про буковинські населені пункти. Ще до недавнього часу окреслена територія належала до тих земель, історія яких залишалася недослідженою;

по-четверте, крім наукового інтересу досліджувана проблема набуває ще й гострого політичного забарвлення. Загальновідомо, що територія Північної Буковини довгий час входила до складу ряду іноземних держав, правлячі кола яких не були зацікавлені у об'єктивному відтворенні її історичного минулого. Більш того, користуючись відсутністю писемних і археологічних джерел представники австрійської офіційної історіографії прагнули принизити роль слов'янського населення краю в давнину. Румунські історики, виправдовуючи окупацію регіону королівською Румунією, взагалі заперечували її слов'янський характер у давні часи і стверджували, що дана територія була заселена дако-романами. Особливо слід підкреслити, що проблема етнічної приналежності краю ще й сьогодні досить гостро стоїть, в зв'язку з розробкою "нової концепції походження румунського народу", а також територіальними претензіями деяких громадських організацій і державних діячів сусідньої країни.

Хронологічні рамки роботи. Тут вивчаються старожитності XII - першої половини XIII ст., що охоплює важливий період у вітчизняній історії. Нижньою хронологічною межею дослідження є середина XII ст. коли йшов процес об'єднання земель Галицької Русі в одне з наймогутніших князівств на південному заході Давньоруської держави, куди входила й Північна Буковина. В цей час відбувається зародження первісних ознак української народності, значне зрушення в економічному розвитку, яке привело до росту великого землеволодіння, що виражалося в появі сільських феодальних садиб: Поступовий розвиток феодального суспільства був перерваний в першій половині XII ст. нашествям монголо-татарської орди, яке відчутно підірвало економіку Південно-Західної Русі. Ця подія і визначила верхню хронологічну

межу даного дослідження.

Мета праці полягає в тому, щоб за свідченнями археологічних та писемних джерел з найбільшою повнотою охарактеризувати матеріальну культуру, господарство, побут, а також етнічний склад населення Чорнівської феодальної садиби.

Завданням дослідження є: 1 - ввести в обіг нові археологічні матеріали і зв'язати їх з іншими джерелами; 2 - провести культурно-археологічну класифікацію предметів ремісничого виробництва, аналіз предметів імпорту; 3 - на основі порівняльного аналізу археологічних джерел і писемних матеріалів показати господарство феодальної садиби; 4 - розкрити питання культурного і духовного життя мешканців Чорнівського господарсько-адміністративного осередку.

Методи дослідження. В основу методики дослідження лягла розробка культурних відкладень на широких площах з виділенням стратиграфічних шарів. При характеристиці речових комплексів, поряд з традиційними методами історичного дослідження археологічних пам'яток формально-типологічним і картографічним, використовувався метод порівняльно-типологічний, який включав статистичну обробку матеріалу, а також дані отримані за допомогою методів природничих наук: металографічний аналіз виробів з кольорових металів, матеріали палеоботанічного дослідження залишків зерна.

Наукова новизна праці полягає в тому, що подібне спеціальне широке дослідження по даній темі проведене на підставі комплексного використання археологічних та писемних джерел конкретного регіону і пам'ятки проводиться вперше, що дає можливість створити фундаментальну джерельну базу, а отримані матеріали і висновки дозволяють, в першу чергу, висвітлити питання господарського розвитку та побуту осередків феодалізму.

Практична цінність роботи полягає в тому, що знайдені в ході археологічних розкопок предмети можуть служити джерелом для датування і аналогій при проведенні досліджень на археологічних пам'ятках давньоруського часу в регіоні. Висновки можуть бути використані в узагальнюючих історичних роботах, працях науково-популярного плану, в курсах лекцій з історії середніх віків, спецкурсів і спецсеминарів з історії і археології періоду феодалізму, при створенні експозицій краєзнавчих музеїв, а також в боротьбі проти антинаукових переконачень давньої історії населення сучасної

України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовані в формі доповідей і повідомлень на XX Республіканській археологічній конференції (Одеса, 1989 р.), історико-археологічному семінарі "Чернігів і його округ" (1990 р.), міжнародній науковій конференції "370 років Хотинської війни" (Чернівці, 1991 р.), V-VI суспільно-політичних читаннях "Історія України: дослідження та інтерпретації" (Київ, 1990; Новгород-Сіверський, 1991 р.), V Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства (Кам'янець-Подільський, 1991 р.), X Всеукраїнській славістичній конференції (Чернівці, 1992 р.), на обласних історико-краєзнавчих конференціях. Дисертація обговорювалась на засіданні відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН України.

Праця складається з вступу, трьох розділів, семи параграфів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Останні містять описи стратиграфічних шарів городища, оборонних клітей, житлових та господарських споруд, таблиці і малюнки виявлених комплексів речових знахідок.

З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються мети і завдання дослідження, його хронологічні рамки, характеризується джерельна база і ступінь вивченості даної проблеми, розкривається структура роботи.

Розділ I. "Топографія та історико-археологічна характеристика Чернівської феодалної садиби."

Чернівське городище розташоване на південно-західній окраїні Хотинської височини в своєрідному геоморфологічному районі. Тут, гірське пасмо полого спадає на південь до Припрутської долини. Ця територія належить до лісостепу і відзначається різноманітністю природних умов. Підвищені ділянки перемежуються з глибокими балками, ярами та долинами, які надають розчленованому рельєфу місцевості вигляду передгірського ландшафту. Городище розміщується в II5 м. південніше лівого берега р.Мошків на невисокому мису (близько 20 м.): Останній з південного боку обмежений глибоким яром, зі сходу і заходу - стрімкими схилами, з північної сторони у бік річки спускається похилий хребет, по якому проходив в'їзд

на городище.

Під час розкопок садиби відкритий і повністю досліджений культурний шар. Основний горизонт його відклався в порівняно невеликий відрізок часу з середини XII - до середини XIII ст.

Стратиграфія городища не складна - шари на всій площі являють собою однорідну картину. Вони залягають похило в бік північно-західної сторони. Характер культурного шару на певних ділянках садиби різний. На площадці замку він має найбільшу товщину на самому краю городища, де місцями досягав 0,5 м., особливо в південно-східному куті. В напрямку до центру площадки, товщина культурного шару поступово зменшується і складає 0,2 м. Як з'ясувалося, така стратиграфія пояснюється тією обставиною, що саме по краю городища розташовувалися залишки дерев'яно-земляних конструкцій фортифікаційно-житлового призначення, а посередині городища знаходилося, можна вважати, велике подвір'я.

У зв'язку із значним ухилом площадки, перепад висоти в кінцевих точках від півдня до півночі складає 6 м., товщина культурного шару поступово зменшується в напрямку зі сходу на захід. Тут перепад товщини культурного шару сягає 0,5 м. і, відповідно, дорівнює 0,2 м. Можливо, це пояснюється дією стічних вод.

Стратиграфія площадки городища представлена 5 культурними нашаруваннями, які послідовно змінюють один одного:

1 - ізмний сипкий дерновий шар товщиною до 10-20 см.;

2 - нижче зберігся (не по всій досліджуваній площі) у вигляді острівків темно-сірого суглинку товщиною 5 см. і за складом матеріалу датований другою половиною XIII - початком XV ст. Таке датування випливає із знахідок кераміки характерної для даного періоду, а також срібної монети - півгроша польського короля Владислава II Ягайла (1386-1434 рр.);

3 - сипкий шар темно-коричневого суглинку з великим вмістом попелу, шматків перегорілого дерева, перепаленого каміння, обмазки, обпаленої землі. Останній складав основну масу культурного шару, але має неодинакову товщину по розкопу 40-160 см. над материковими ямами. Тут зустрічається основна маса знахідок, яка датує його XII - першою половиною XIII ст.;

4 - слідує шар підстилає передматериковий прошарок товщиною 2-4 см. Це стерильно чистий суглинок світло-сірого кольору в якому нема ніяких знахідок;

типу характеризуються простим вінчиком з округлим або косо зрізаним краєм без закраїни з внутрішнього боку. Відсутність нагару і закопченості, висока якість і хороший випал дозволяє припустити, що горщики цього типу служили як столовий посуд. Датується він XII ст. і також є загальноруським.

Датування кераміки XII – першої половини XIII ст. підтверджується численними знахідками датуючих речей, що супроводжують керамічні комплекси цього часу і вкладаються в окреслені хронологічні рамки. До них належать корчаги-амфори, скляні браслети, залишки озброєння, кіночі прикраси, культові предмети та інші.

За ступенем обробітку поверхні чорнівські амфори поділяються на два види: I – грушеподібні, вузькогорлі з високо піднятими масивними з різким перегином у верхній частині ручками. Вони виготовлені з червоної глини. Амфори даного типу виготовлялися в Херсонесі і на території древньої Русі датуються шарами XII – XIII ст. Другий вид амфор становлять посудини грушеподібної форми з розширеним і роздутим тулубом прикрашеним неглибокими канелюрами, які виготовлені з світло-жовтої глини. Дані посудини візантійського походження і були поширені на Русі в XII – XIII ст.

До предметів побуту, які мають чітке датування відносяться замки і ключі. Такий масовий матеріал постійно використовується археологами як надійний хронологічний індикатор. На городищі знайдено 24 замки і II ключів. За формально-типологічною класифікацією, в основному, це навісні трубчаті замки різних розмірів, що відносяться до типів "Б", "В". Найбільше використання їх припадає на XII – першу половину XIII ст. Ключі також цілком підпадають під новгородську класифікацію, відносяться до типів "Б", "В" – XII – XIII ст.

До предметів, які мають чітке датування відноситься хрест-енколпін. Він датується 1237-1238 рр., а аналогічні вироби зустрічаються у всіх південно-руських землях в шарах бативєвих пожег. Серед інших культових предметів виділяється хрестик тільник, який за аналогіями датується XII – XIII ст.

В якості датуючих матеріалів можуть бути використані скляні намистини, які відносяться, за новгородською класифікацією, до другого типу і датуються XII – XIII ст. Сюди ж можна віднести шиферні прясла, час побутування яких вкладається в хронологічні рамки досліджуваного періоду.

Таким чином, на основі стратиграфічних даних, типологічного аналізу керамічних комплексів та інших датуючих речей можна встановити хронологію археологічних пам'яток Чорнівського господарсько-адміністративного осередку. Так, у приміщеннях оборонних та житлово-господарських зрубів, наземних жител городища знайдено однотипову кераміку, що відноситься до другої половини XII - першої половини XIII ст. В даних комплексах відсутні фрагменти тонкостінних гоциків з манжетоподібними вінцями, що характерні для першої половини XII ст. Отже, розглянута феодальна садиба була збудована не раніше середини XII ст. і проіснувала близько 100 років. В середині XIII ст. під час навали монголо-татарів вона була спалена, про що свідчать залишки згорілих оборонних і житлових споруд.

Розділ 2. "Забудова укріпленої феодальної садиби".

Будівництву оборонних споруд на Русі приділялась дуже велика увага. Це пояснюється тим, що воєнні дії в епоху середньовіччя проходили майже безперервно. У стратегічному відношенні Чорнівське городище розташоване дуже вигідно. Висота мису на якому розміщена садиба, по відношенню до літнього рівня річки у крайній південній частині становить 25 м., а в крайній північній - 18 м. Схили мису досить круті. З східної сторони вони становлять 20°, а з західної - 29°. Отже, мисовий майданчик, на якому сплановане подвір'я городища, завдяки такому географічному положенню, являє собою важкодоступне оборонне укріплення.

За характером розміщення феодальна садиба відноситься до мисових з плануванням оборонних споруд підпорядкованих рельєфу місцевості. Це найпростіший вид організації укріплень. Форма городища правильного овалу витягнутого з півночі на південь. Його площадка розмірами 50x40 м. з усіх боків обмежена ровом. З північної сторони городища має додаткові укріплення: вал, що примикає до рову головної укріпленої лінії та рів. В'їзд на територію городища влаштовано з північно-західного боку, де є похилий; в сторону річки, хребтоподібний схил. Тут також є додаткові укріплення: вал з ровом, що знаходяться за 10 м. від основного оборонного рову. Загальна довжина головної укріпленої лінії Чорнівського городища становить 160 м. До її складу входило 32 оборонні кліті-зруби, що тягнулися вздовж усього краю його площадки, перериваючись тільки в місці в'їзду: Всі зруби збудовані способом рубки в "обло" з дубових колод, діаметром приблизно 0,2 м. Кінці поперечних деревин

виступали за лінію поздовжніх стін на 0,2-0,3 м. Дерев'яні колоди останніх з'єднувалися між собою, по довжині, шляхом врубки їх "нахлестом" в поперечні стіни конструкції. Як простежено, пази і вирубка "чашки" вибрані з верхньої сторони колоди, що являє собою характерну рису давньоруських дерев'яних споруд.

Завдяки відносно добрій збереженості нижніх частин стін клітей вдалося реконструювати не тільки будову окремих зрубів, а й планування всієї головної укріпленої лінії цілому. В основному, зруби були прямокутної форми з розмірами 4,7х2,7 м. З східної і західної сторін, де городище заокруглюється, кліті мають менші розміри - 3,6х2,7 м. Зустрічаються зруби трапецієвидної форми, що пов'язано з поворотом оборонної стіни. Щоб горизонтально вирівняти по мірі підйому площадки городища, низ клітей піднімався, в середньому, на 0,2 м., що добре прослідковується по уступах в матеріку на місці поперечних стін зрубів. В приміщеннях деяких клітей виявлені залишки глиняної обмазки зі слідами побілки. Долівки зрубів підмащені жовтою глиною. Виявлені в багатьох випадках рештки дерев'яних перекриттів дозволяють говорити про наявність у клітях стелі, зробленої з об'ялів, покладених у поздовжньому і поперечних напрямках. Поверх стелі насипався шар глини. Плоске перекриття зрубів, безперечно, використовувалось як бойовий хід для захисників фортеці. Зверху земля покривалася кам'яними плитами невеликих розмірів, що може засвідчити регулярне використання такого ходу, а також те, що головна укріплена лінія Чорнівської фортеці мала два яруси бою: нижній, з приміщень пустотілих зрубів та верхній, з бойової площадки на накатнику. Всі кліті городища були збудовані за єдиним, раніше наміченим планом. Крім використання їх як бойових камер, вони служили складськими приміщеннями. В середині зрубів не виявлено залишків опалюваних споруд, за виключенням двох, які розташовувались з боків в'їзду. В більшості клітей скупчення обгорілого зерна виявлені прямо на долівці або в гордику, лубковому кошику. Тут також знайдені знаряддя промислів, сільськогосподарського виробництва, що може свідчити про господарське використання зрубів.

Важливою складовою частиною укріплень є ворота. В'їзд на городище влаштовано з північно-західного боку. Оборонні зруби головної укріпленої лінії тут не складали суцільного ряду, а розривалися. Біля бокових стінок клітей виявлені залишки стовпових ям діа-

метром 0,5 м., глибиною 0,85 м. Відстань між ними становила 2,2 м. До бокових стовпів кріпилися полотна воріт. Над останніми розміщувалося перекриття з бойовим ходом для воїнів у вигляді кам'яної доріжки. Можливо, це залишки надворотної вежі.

Площадка мису обмежена з усіх сторін ровом глибиною, в середньому, 2,2 м. при ширині 3 м. Крутизна схилів до горизонту складала 40°.

З напівлівої сторони в східній і південно-східній частині городища до основного оборонного рову примикають додаткові укріплення – вал і рів, які широкою дугою огинають городище. Вал, довжиною 160 м. насипаний з суглинку, який виїнятий під час риття рову головною укріпленою лінією, без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Висота валу 2,5 м.; ширина 2 м. при крутизні стінок 30°. Поверхня останнього була зміцнена кам'яними плитами, що щільно лежали одна біля одної покриваючи панцирем його.

Перед валом розміщувався неглибокий рів, який покликаний був збільшити висоту перешкоди і охоплював його півколом з найбільш небезпечного боку – поля. Глибина рову 1,5 м., ширина 4 м., крутизна схилів 32°. Таким чином, ширина оборонної смуги зі сторони поля була, близько, 15 м., що являло собою значну перешкоду для противника.

В північній частині городища; можливо, через рів до воріт був перекинтий дерев'яний міст без підпорок, позаяк залишків їх тут не виявлено.

Велике значення в системі оборонних споруд у древній Русі мали вежі. Перед в'їздом на Чорнівське городище, за основним оборонним валом і ровом, знаходилася площадка, яка закінчується валом і ровом, що прикривали ворота. На ній, з лівого боку від воріт по ходу підйому на територію городища розташована дерев'яна вежа, що виявлена за залишками іжніх вінець перегорілих колод і шаром спалення. Розміри її становили 4,4х4,4 м. Чорнівська башта мала круговий обстріл і розрахована на самостійну оборону, що було важливим в умовах прикордоння. Вона надійно прикривала в'їзд і, завдяки своєму положенню, позаяк виступала за межі головної укріпленої лінії з східного боку на 9 м. прикривала цю сторону городища, де був більш похилий ухил ніж з інших сторін, блокуючи вогнем, на випадок ворожого нападу.

Нижче площадки, як уже відмічалось, знаходився вал і рів.

Через нього до валу йшла перемичка шириною 3 м., яку залишили під час спорудження останнього. Посередині укосу, на висоті 0,5 м. від дна рову простежена темна полоса перегорілого дерева і обпаленої землі, що йшла вздовж рову з двох сторін перемички на довжину 10 м. Як виявилось, це ровик шириною 0,3 м., глибиною 0,5 м. Можливо, тут були додаткові укріплення у вигляді частоколу - надовбу нахиленого в сторону дороги.

Від площадки городища, в сторону річки, спускається крестопо-дібний схил, по якому проходила дорога на городище довжиною 85 м. Її ширина складала 3 м. В деяких місцях дороги відні сліди шлуочної підсіпки. Як видно, вона була досить вузькою і ускладнювала проїзд декільком вершикам, що було також важливо для оборони садиби.

Таким чином видно, що система укріплень Чорнівської феодальної садиби була досить складною і потужною, яка відповідає всім вимогам військово-оборонного зодчества того часу.

Соціальний зміст укріплених поселень найповніше виявляється в характері забудови їх площадок. На городищах - феодальних центрах останні забудовувались, як правило, за певним, раніше наміченим планом. За писемними джерелами на їх території розміщувались різ-нотипові будівлі: житла військових слуг, челяді "слуг дворових", складські приміщення "бе же готовизны много в бретьюницех и погре-бех вина и медовь", "скотънице". Внутрішнє подвір'я Чорнівського замку було невеликим і щільно забудованим. Майже на всій території простежено сліди давніх будівель у вигляді підвищень або западин. Тут розкопано 11 житлово-господарських зрубів, 4 наземних будинки, напівземлянка. В сукупності це дозволяє вивчити городище не тільки як пам'ятку історії і культури, але як і цікаву пам'ятку давньо-руської архітектури.

При дослідженні городища виявилось, що вздовж західної і пів-денної внутрішньої сторони оборонної стіни садиби розміщувались житлово-господарські зруби, які щільно примикали до клітей головної укріпленої лінії, але не складали суцільного ряду, а стояли на відстані 1-1,2 м. один від одного. Незабудовані проміжки служили входом з внутрішнього подвір'я замку до оборонних зрубів. Таке планування феодальної садиби, як найбільш раціональне відоме не тільки в древній Русі, а й типове для середньовічної Європи.

Всі житла були зрубною конструкції, про що свідчать залишки нижніх вінець будівель, а також ровиків, заповнених перепаленою

глиною і вугіллям. Площа споруд коливалася в межах 13-19 м². Виключення становлять житлово-господарські зруби № 6-8, де площа становила 27-31 м². Відносно конструктивних особливостей останніх то видно, що до складу жител № 6,8 входили підвали. Вони, в основному, овальної форми діаметром 1,8 м., глибиною 1-1,7 м. Цікавим виявився житлово-господарський зруб № 7, який являв собою житло - п'ятистінок, тобто складався з житлової споруди площею 15 м² і сіней - 8 м². Стіни споруд обмазані глиною, про це свідчить велика кількість обмазки виявленої на їх території. Долівка їх була земляна, добре утрамбована і підмащена жовтою глиною. Посередині зрубів, в ямах діаметром 0,85 м., глибиною 0,1 м. розміщувались відкриті вогнища (за виключенням споруд № 6,8, де, можливо, були глинобитні печі). Відсутність в житлах стаціонарних печей, характерних для того часу, свідчить, що, напевно, в обов'язки сільської залежної общини входило утримання військової залоги фортеці або дружинники постійно тут не жили, а приїжджали сюди на чергування на певний період. З часом, їх змінювала інша група служилих людей, тому необхідності в спорудженні стаціонарних опалюваних споруд не було.

Крім житлово-господарських зрубів розміщених по периметру городища вздовж східної стіни, досліджені ще 4 господарські споруди і кам'яна площадка, які щільно примикали до стін оборонних клітей головної укріпленої лінії і виконували різноманітні функції. Останні мали різні конструкції. Господарська споруда № 1, напевно, була легким навісом, що опирався на вкопані стовпи і могла використовуватися як коновязь для приїжджих. Споруди № 2,4 були зрубними, в яких мешканці городища могли утримувати худобу або коней. Споруда № 3 - стовпової конструкції і використовувалась, напевно, також як хлів, позаяк збіжжя і реманент зберігався в оборонних клітях. На відстані 1 м. від споруди № 4 на глибині 0,3 м. від сучасної поверхні розміщувалась кам'яна площадка квадратної форми 1,5х1;5 м. виложена з каміння невеликих розмірів без зв'язуючого матеріалу. Вона споруджена на невисокому глиняному помості висотою 0,1 м. Над площадкою лежав шар спаленини товщиною 0,2 м. насичений перегорілим деревом, обпаленою глиною, що може свідчити про наявність дерев'яного перекриття. Дана площадка була, напевно, виробничого призначення, як це відомо з інших давньоруських пам'яток Північної Буковини X-XI ст.

На площадці городища простежені сліди 4 давніх будівель конструктивно не зв'язаних з оборонною лінією. Всі вони являли собою наземні житла зрубної конструкції площею 10-55 м². Одне з них (№ 1) розкопано археологічною експедицією під керівництвом Тимощука В.О. в 1977 році. Будівля № 2 мала добре утрамбовану глиняну долівку підмащену жовтою глиною. По центру її, в ямі діаметром 0,8 м., глибиною 0,1 м. знаходилося вогнище. В житлі № 3 не простежено слідов підмазки підлоги, що може засвідчувати наявність дощаної підлоги в будинку. Крім того, в північно-східному куті споруди виявлений підвал овальної форми діаметром 2,3 м., глибиною 0,5 м. на дні якого лежали шматки печини і обпалені камені - залишки глинобитної печі. У найвищій, південній, частині городища досліджений кам'яний фундамент дерев'яної будівлі. Вхід в дану споруду був зі сторони північно-західної стіни. Тут, під фундаментом знайдені рештки так званої "будівничої жертви", а їх, як правило, розміщували під кутами або порогами жител. Середина будівлі була завалена обгорілим камінням і печиною, що являє собою залишки глинобитної печі, яка завалилася сюди з другого поверху будинку.

Східніше від житла № 3 досліджена єдина на городищі напівземлянка 3,4x3,4 м. Котлован її заглиблений в лесовий материк на 1,4 м. В південно-східному куті житла виявлені рештки глинобитної печі у вигляді черіня і стінок.

В забудові Чорнівської садиби простежується певна планова закономірність, яка відома і на інших давньоруських городищах. Тут, всі будівлі являли єдине ціле, єдиний господарський організм - комплекс житлових і господарських приміщень. Оборонні зрубні кліті, що йшли по периметру городища, використовувались як складські приміщення. До них примикали житлово-господарські зруби, які майже не відрізнялися обладнанням, знайденими речами, що є характерною рисою військових людей. Можливо, вони належали рядовим дружинникам. В найвищій частині двору розташовувалось двоповерхове житло феодала. Біля нього були будівлі управляючого - тиуна і сотського, що також різнилися між собою розмірами і речовим матеріалом. Двір городища поділявся на дві частини: житлову і господарську. Житлові приміщення розташовувалися в центрі двору і вздовж західної і південної стін, а господарський двір - вздовж східної, куди входили хліви, легкі навіси, кам'яна площадка.

Розділ 3. "Господарська діяльність та ідеологічні погляди жителів Чорнівського феодального замку."

Матеріали археологічних досліджень, на жаль, не дають можливості відтворити повну картину життя населення Чорнівського замку. Знайдені речі можуть становити лише частину тих, що були у використанні жителів. Хоча городище було знищене монголо-татарами, населення встигло врятуватися і забрало з собою все цінне. В культурному шарі залишилося те, що випадково було загублене або чого не можна було врятувати. Знайдені речі можуть лише вказувати на господарську зайнятість різних груп населення, але вони не відбивають кількісного складу цих груп та їх майнового стану. Речовий матеріал, виявлений під час розкопок, розподілявся, приблизно, в однаковій кількості в кожному житлово-господарському комплексі, що може говорити про те, що в майновому відношенні сім'ї, які жили на території городища були більш-менш рівними.

Майже у всіх житлах знайдено сільськогосподарські знаряддя праці, які дають уявлення про розвиток землеробства. За функціональним призначенням знаряддя можна розділити на декілька груп. Серед них: знаряддя обробки ґрунту (вузьколезовий асиметричний наральник, чересло, окуття лопати); збору урожаю (серпи); обробки сільськогосподарської продукції (жорна). Велике значення для вивчення стану землеробства мають знахідки зерен культурних рослин. Автор вдячний Г.О.Пашкевич за проведений палеоботанічний аналіз зернівок, який дав змогу визначити видовий склад оброблюваних культур жителями городища. Найбільше тут виявлено зернівок проса - 49%, потім по спадючій йшли ячмінь - 13%, жито - 11%, пшениця м'ягка - 10%, овес - 6%, горох - 5%, пшениця карликова - 2%, конопля - 0,1%, льон - 0,02%, що відповідало видовому складу вирощуваних культур на всій території древньої Русі. Для зберігання запасів зерна мешканці сідоби використовували зруби, де знайдені значні його скупчення.

Знахідки кіс-горбуш слідчать про стійлове утримання худоби, тобто про раціональне ведення сільського господарства. Наявність луків на берегах р.Мошків з багатими травами, давала можливість накопичувати сіно в значній кількості. Як видно, поряд з землеробством, з переходом його до парової системи збільшується роль скотарства. У вивченні останнього основну роль відіграє остеологічний матеріал, що дає уяву про склад стада свійських тварин, по-

роди худоби. Серед решток кісток виявлених на городищі переважають залишки великої рогатої худоби, яка, очевидно, відіграла значну роль в м'ясній їжі населення. Кількість кісток коней значно менша, що може свідчити про використання даного виду тварин як тяглової сили. Вслід за м'ясом великої рогатої худоби друге місце в раціоні харчування займала свиня. Із скотарством зв'язані пружинні ножниці виявлені в одному з житлово-господарських зрубів садиби.

Потреба в м'ясі і хутрі задовільнялася і за рахунок мисливства, продукти якого йшли як на потреби самих мисливців, так і в обмін на інші товари. Серед остеологічного матеріалу переважають кістки дикого кабана, благородного оленя, зайця. Серед мисливської зброї відомі знахідки кістяних наконечників стріл, які використовувались при полюванні на хутрову дичину і птахів.

Рибальство на протязі багатьох віків служило важливим джерелом харчування в древній Русі. Про розвиток даного промислу на городищі свідчать знахідки риболовних знарядь серед яких виділяються дві групи: гачкові (мідні і залізний гачки до вудок і жерлиці); сіті (глиняні грузила, гак типу "кішка").

Крім вищезгаданих занять жителі городища займались також бортництвом, до якого можна віднести медорізку.

Таким чином, археологічні матеріали відображають всі галузі сільського господарства на території феодальної садиби.

Дослідження городища дає можливість реконструювати картину економічного життя його населення. Серед знахідок відомі знаряддя коваля (молот-ручник, глиняне сопло), деревообробний інструментарій (сокири, долота, свердло, фрагменти дерев'яного посуду і фігурок); предмети, що характеризують прядіння і ткацтво (глиняні і шиферні прясла, кістяна трубка з отворами для сукання ниток, кістяна пластина - фрагмент ткацького станка; залишки тканини саржевого і полотняного переплетіння), костерізне ремесло представлене заготовками кісток зі слідами спилу, обробки ножем, накладок до ручок ножів, луків прикрашені високохудожнім орнаментом.

Самим масовим побутовим матеріалом на городищі є кераміка. Посудини репрезентовані ІВ цілими екземплярами і кількома тисячами фрагментів. За своїми технологічними властивостями чорнівський посуд представлений багатим асортиментом форм: гощиками - 85%, мисками - 1%, кринками - 2%, корчагами - 2%, малими горщиками -

1%, амфорами - 3%. Такий асортимент посуду характерний для поселень Галицької Русі в XII - першій половині XIII ст. до яких належить і Чорнівка.

Інші категорії побутових предметів представлені ножами (38 екземплярів), які за Новгородською класифікацією відносяться до типу "Б" і датуються XII - XIII ст. Тут є знахідки по лезу яких проходять неглибокі доли або спинки орнаментовані насічками. Багаточисельною категорією є навісні циліндричні замки (29 екземплярів), які відносяться до типу "В" і "В", датуються вони досліджуваним періодом. Один замок мав прямокутний циліндр і являє собою перехідну форму від пружинних трубчатих до сучасних. Доповненням до даного виду знахідок служать ключі, які мають повні аналогії серед археологічних матеріалів інших давньоруських пам'яток. Сюди ж можна віднести велику кількість різноманітних дужок до дверей, навісів до скриньок.

Серед інших предметів побуту частими є знахідки дужок від дерев'яних відер, фрагментів мідних котлів і вушок від них, мідних чаш. Також відомі на городищі кресала (овальні і калачикоподібні); ланки ланцюгів. Тут виявлені деякі деталі одягу і туалету (одежні і поясні пряжки, шпильки, тудзайки).

Однією з суттєвих ознак, які відрізняють городища-феодалні садиби від рядових сільських поселень є знахідки зброї типової для побуту феодалів. За своїм функціональним призначенням вона поділяється на зброю дальнього (наконечники стріл) і ближнього бою (наконечники списа, піки, перехрестя шабель, уламки лез останніх, булави, сокири). В XII-XIII ст. феодалське військо було, в основному, кінним, тому на городищі багато знахідок озброєння вершника і коня (шпори, підпружні пряжки, стремена, вудила).

Різноманітна колекція жіночих прикрас з кольорових металів і скла. Серед них: перстені, скроневі кільця, браслети, привіски, пряжки і застібки, які знаходять повні аналогії на інших територіях давньої Русі.

Важливим критерієм соціально-економічної структури суспільства поруч з ремісничим виробництвом виступає торгівля. В давньоруський час через територію Північної Буковини проходили важливі торгові шляхи; що давало можливість значного припливу імпортованих товарів. Тісні економічні зв'язки мешканці садиби підтримували з містами Галицько-Волинського князівства. Тут виявлені жіночі при-

краси з гірського кристалю, шиферні прясла, які проходять з Волині. Звідти ж намистини "мінського типу", що поширені в похованнях дреговичів і волинян. Яскравим свідченням торгових зв'язків з Києвом є скляні намистини, браслети, скроневі кільця "київського типу", культові предмети. Археологічні знахідки дають нам свідчення і про інші напрямки торгових відносин населення городища. Тут виявлені фрагменти візантійських і херсонеських амфор, стеатитова іконка, бронзова накладка до скриньки, фрагменти кераміки покритої жовто-коричневою поливою.

Одним з показників культурного рівня жителів садиби є знахідки предметів, що говорять про поширення писемності та грамотності. Підтвердженням цього є написи на побутових предметах.

Таким чином видно, що на городищі був високий рівень ремісничого виробництва, ефективно розвивалась торгівля. Рівень соціально-економічного життя його мешканців нічим не поступався перед іншими давньоруськими землями. Переважна більшість пам'яток матеріальної культури Чорнівського феодального двору знаходить повну аналогію з іншими землями Русі, в чому, безперечно, відображено єдність давньоруської культури.

Духовна культура жителів садиби базувалася на основі традиційної слов'янської культури і християнського світогляду, адже панівною ідеологією того часу було православ'я. На території городища зібрана колекція предметів християнської символіки. Серед них: фрагмент і цілі форми кам'яних натільних іконок, цілий і фрагменти христів-енколпіїв, маленькі хрести-тільники, а також бронзова лита ікона. Поруч з культовими християнськими предметами на городищі знайдені матеріали, які говорять про значні залишки язичеських вірувань. Про це може свідчити знахідка "будівничої жертви" під кам'яним фундаментом будинку феодала, приклади боротьби з померлими чаклунами навіями-упирями. На багатьох предметах і прикрасах простежується поганська символіка, яка відігравала значення оберегів-амулетів. Археологічні матеріали, отримані під час дослідження феодальної садиби дозволяють відмітити, що духовне життя місцевого населення XII-XIII ст. розвивалось в загальному руслі давньоруської культури і йому притаманні ті ж риси. З розкопок видно, що православно-язичеський комплекс, який історично склався в побуті слов'ян в процесі християнізації Русі являє собою складний, запутаний клубок вірувань, звичаїв, забобонів, релігійно-містичних

обрядів язичеського періоду, які злилися з православ'ям. Археологічні матеріали підтверджують і доповнюють складну картину духовного життя населення древньої Русі за часів існування двоєвір'я, дають можливість простежити пережитки язичеських вірувань на території краю і сьогодні.

На початку XII ст. закінчується ранньофеодальний період історії Київської Русі, починається новий етап розвинутого феодалізму, який характеризувався виникненням і зміцненням окремих князівств. Таким чином, місцева знать прагнула якнайкраще забезпечити свої класові інтереси і розширити власні права в розподілі державних прибутків. На території Галицької Русі в XII-XIII ст. джерела засвідчують значний розвиток боярського землеволодіння і ріст політичного значення боярства. В залежності від свого економічного становища бояри поділялися на декілька груп, в основному, на "старших" і "молодших". Перші - належали до воєнно-феодальної верхівки і складали "старшу дружину" при князях. Середній прошарок феодального класу складали "молодші бояри", що знаходилися на військовій службі у великих феодалів і наділялися землею з правом експлуатації селян, які на ній жили.

Розглядаючи Чорнівське гніздо поселень на фоні політичної і соціальної історії того часу, можна прийти до наступного висновку. Приблизно, в першій половині XII ст., в центрі земельного масиву р.Мошків, виникло давньоруське село, яке, з часом, було передане в тимчасове користування боярину-служі великого князя. Десь у другій половині XII ст. боярин, поруч із залежним селом, збудував фортецю, яка поєднувала в собі риси господарського, адміністративного і військового центру округи. Побудована фортеця за здалегідь наміченим планом на високому мисі, що панував над навколишньою територією. В садибі розміщувався двір феодала з житловими будівлями власника, його слуг, дружини, господарські споруди. Весь речовий матеріал, здобутий під час розкопок городища, знайдено на долівках клітей та напівземлянки, що дало змогу скласти певне уявлення про соціальний склад, класові відносини та виробничу діяльність населення древньої Чорнівки.

Хто ж жив на території феодальної садиби? Хоча, як правило, давньоруські феодали жили в містах і отримували зі своїх володінь все необхідне, на території садиби розміщувався будинок феодала, куди він інколи навідувався. На Чорнівському городищі йому відпо-

Укріплення феодального замку не відбудовувалися, хоча життя на його території ще деякий час продовжувалося. Припинили своє існування кути-висілки, скоротилося велике село. В кінці XIV ст. мешканці Пустої Чорнівки кинули поселення і заснували у верхів'ї р.Мішків сучасне село Чорнівка, яке вперше згадується в феодальних грамотах під 1412 р.

Висновки. В заключенні підводяться підсумки і узагальнюються висновки по вивченню теми.

1. З початком епохи розвинутого феодалізму відбувається концентрація земельної власності в руках приватних осіб. Цей процес супроводжувався масовим будівництвом феодальних садиб, однією з яких є Чорнівське городище.

2. Останнє невеликих розмірів. Його площа складала 2000 м². За топографічними особливостями воно відноситься до мисового типу, який переважає серед даної категорії городищ на території всієї Київської Русі.

3. Укріплення городища складалися з рову і оборонних зрубів, що використовувалися як складські приміщення і бойові камери. Над в'їздом і перед ним на площадці розміщувалися вежі, що значно ускладнювало прохід ворогу. З більш вразливих сторін тут були проведені додаткові укріплення. Оборонні конструкції зведені з дотриманням всіх вимог військового зодчества даного періоду.

4. Двір садиби був щільно забудований. З внутрішнього боку до оборонних клітей, по периметру, примикали житлово-господарські зруби - житла дружинників. В центрі двору стояли будинки феодала, його тіуна, сотського та інші споруди. Весь двір поділявся на дві частини: житлову і господарську, де розміщувалися господарські споруди, комори, хліви, робоча площадка вимощена камінням.

5. Під час досліджень здобутий різноманітний речовий матеріал - важливе джерело для вивчення матеріальної і духовної культури місцевого населення. Однією з суттєвих ознак, які відрізняють городище-феодальну садибу від рядових поселень є знахідки військового спорядження важкоозброєних вершників і верхових коней. На городищі виявлені майже всі категорії предметів озброєння давньоруських дружинників:

6. До специфічних ознак, які характеризують дану пам'ятку як феодальну садибу, відносяться велике село і 7 кутів-висілок розміщених в околицях городища і синхронних йому.

7. Абсолютна більшість всіх предметів і знахідок надзвичайно близька або повністю ідентична подібним одночасовим знахідкам, виявленим в розкопках інших давньоруських городищ. Подібність матеріальної культури Чорнівського городища і всієї території Східної Європи, заселеної східнослов'янськими племенами, дозволяє з впевненістю стверджувати, що воно засноване слов'янським населенням, свідчить про єдність матеріальної культури і духовного життя давнього населення Русі при наявності локальних особливостей етнографічного порядку. Чітко виражені загальноруські риси матеріальної культури населення чорнівського господарсько-адміністративного осередку переконливо свідчать, що давньоруське населення Буковини було складовою частиною єдиної східнослов'янської народності, а знахідки срібних чілець в одному з поховань XIII - XIV ст. на виявленому могильнику - як частини весільного вбрання, що відоме за етнографічними даними на Буковині ще на початку XX ст. їх незмінний вигляд на протязі багатьох століть, говорить про сталість етнічного складу населення Північної Буковини і спростовує теорії деяких зарубіжних науковців стосовно даних теренів.

8. Археологічні матеріали, здобуті при розкопках городища, не розходяться у висвітленні життя феодального двору з показаннями писемних джерел. Вони не тільки підтверджують повідомлення останніх, а й збагачують історичну науку новими і більш повними даними про господарство і побут даної категорії давньоруського населення.

Таким чином, вся сукупність археологічного матеріалу, здобутого під час дослідження Чорнівського городища, свідчить про те, що це була типова, для Київської Русі, феодальна садиба-замок.

Основні положення дисертації опубліковані в 19 роботах, основними з яких є:

1. Землеробство давньоруського населення Північної Буковини в XII - першій половині XIII ст. (за даними археологічних матеріалів) // Молодь і актуальні проблеми історичної науки: Тез. У суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р.-К., 1990.-С.3-5.

2. Проблема вивчення феодальних приватновласницьких замків XII - першої половини XIII ст. на території між Верхнім Прутом і Середнім Дністром // Респ. наук. конф. "50 років воз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів

Бесарабії з Українською РСР: Тез. доп.-Чернівці, 1990.-С.28-30.

3. Укрепленные сельские усадьбы XII - первой половины XIII вв. в междуречье Верхнего Прута и Среднего Днестра.-Черновцы, 1991.-37 с.- Деп. в ИНИОН АН СССР, 04.02.91. № 43846.

4. Вірування давньоруського населення Північної Буковини в XII - XIII ст.(за даними писемних та археологічних джерел)//Етнічна самосвідомість і національна культура: Тез. доп. Республіканської наукової теоретичної конференції.-К.,1991.-С.18-20.

5. Керамічні комплекси XII - першої половини XIII ст. Чорнівської феодальної садиби// Міжнар. наук. конф. "370 років Хотинської війни": Тез. доп.-Чернівці, 1991.-С.109-111.

6. До питання про "будівничі жертви" на території Північної Буковини//УІ суспільно-політичні читання "Історія України: Дослідження та інтерпретації: Тез.доп.-Новгород-Сіверський, 1991.-С.36-38.

7. Элементы языческих верований и обрядов в христианстве на территории Северной Буковины в XII-XIII вв. (по данным археологии).-Черновцы, 1991.-18с.- Деп. в ИНИОН АН СССР.-04.12.91. № 45684.

8. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст// X Всеукраїнська славістична конференція "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: Тез. доп.-Чернівці, 1992.-Т.І.-С.26-27.

9. Датування і характеристика культурного шару Чорнівського городища XII-XIII ст.//До витоків назви краю Буковина (600 річчя першої писемної згадки): Тез. доп. та повідом. П Буковинської історико-краєзнавчої конф.-Чернівці, 1992.-С.116-117.

Ab 28.021

Ab 28.021